

ЗБРОЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. УДАРНО-РУБАЮЧОЇ ТА УДАРНО-ДРОБЛЯЧОЇ ДІЇ З ТЕРЕНІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Ігор Возний

Анотація

УДК [904:623.444](477.85)“11/12”

Мета даної статті розглянути ударну зброю рубуючої та дроблячої дії, яка була виявлена на археологічних давньоруських пам'ятках з території між верхньою течією Прута і Середнього Дністра. При цьому проведена типологічна класифікація таких видів озброєння як сокира, булави і обушки (кистені). Ударно-рубуючою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Аналізуючи виявлені на досліджуваних теренах ці зразки озброєння та використовуючи типологію А.М. Кірпи́чнікова їх можна віднести до типів B, IVA та VA.

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. На досліджуваних теренах знайдено шість залізних і три бронзові наверхів. Відносяться такі булави до типів I, II, IIA, IV за А.М. Кірпи́чніковим. Ударною зброєю ближнього бою були обушки. Представлений у краєзнавчому музеї фрагмент кістяного кистеня відноситься до типу 1 за А.М. Кірпи́чніковим.

Таким чином, у результаті аналізу зброї ударно-рубуючої та ударно-дроблячої дії, простежено, що військове мистецтво місцевого населення розвивалося в тісному контакті з іншими землями Давньоруської держави. В подальшому дослідження давньоруської зброї з теренів Північної Буковини дасть змогу поглибити наші знання про військову справу Давньоруської держави в цілому.

Ключові слова: сокира, булава, обушок (кистень), ударно-рубуюча зброя, ударно-дробляча зброя.

Abstract

Ihor Vozny

UDC [904:623.444](477.85)“11/12”

STRIKE-SLASHING AND STRIKE-POUNDING WEAPONS OF THE 12th – HALF OF THE 13th CENTURY ON THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA

This article aims to study a slashing and pounding impact weapons that were found on archaeological sites of Old Rus in the area between the upper Prut and the middle Dniester.

The author made a typological classified the medieval archaeological finds according to the common typology – axes, maces and knobsticks.

The strike-chopping weapon of the melee were the battle-axes. By analyzing the samples of weapons discovered on the studied areas, it is possible to distinguish among them combat and universal axes, using the typology of Anatoly Kirpichnikov they can be attributed to types B, IVA and VA.

An integral part of the armament of the warrior was a mace. Six iron and three bronze mace heads were found at the archaeological site. These maces can be classified as types I, II, IIA, IV according to typology of Kirpichnikov.

The melee strike weapon was the knobsticks as an auxiliary weapon of the combat.

In the local museum, there is a fragment of a bone knobstick transmitted from Galich. It belongs to the type 1 (according to Kirpichnikov) and dated of 10-13 centuries.

Thus, as the result of the analysis of the slashing and pounding impact weapons, the author concluded that the military art of the local population was developing in close contact with the other lands of the Old Rus state. Subsequently, the studying of the ancient weapons from the territories of Northern Bukovina will allow us to deepen our knowledges of the military affairs of the ancient Rus state in general.

Keywords: axe, mace, knobstick, strike-chopping weapon, strike-pounding weapon.

Постановка проблеми. Одним з основних показників рівня розвитку військової справи та культурного рівня суспільства є оспівана в билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках. Її неможливо розглядати у відриві від виробництва, соціального середовища, суспільних прошарків і груп, з яких складалося військо. Вивчаючи зброю, можна прийти до висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне й соціальне життя давньоруського суспільства. Високий ступінь розвитку металообробного ремесла на території Прут-Дністерського межиріччя давав можливість виробляти усі види високоякісної військової продукції. Озброєння слов'яно-руського населення краю не поступалося ані асортиментом, ані якістю озброєння військам інших теренів Київської держави та сусідніх країн.

Аналіз досліджень. Аналізом давньоруського озброєння археологи займаються віддавна, однак це, насамперед, зарубіжні науковці. У першу чергу слід відзначити праці російських дослідників А.М. Кірпічнікова та А.Ф. Медведева, які розробили типологічну класифікацію розглядуваних у статті типів озброєння¹.

На території України знахідки зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого типів відомі достатньо широко, але оскільки типологія, запропонована А.М. Кірпічниковим розроблена вельми ґрунтовно, а нових типів озброєння не виявлено, потреби у її вдосконаленні не було. У дослідженнях науковців зустрічається лише констатація факту виявлення на певній археологічній пам'ятці предметів озброєння, або техніки її бойового застосування².

Вивчення рівня військової справи давньоруського населення Північної Буковини, в основному, стосувалося військово-оборонного зодчества, а такий важливий елемент як озброєння характеризувався попутно без належного аналізу.

1 Анатолий Кирпичников, «Древнерусское оружие. Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.,» САИ Вып. Е1-36 (1966); Анатолий Кирпичников и Александр Медведев, «Вооружение,» в *Древняя Русь. Город, замок, село*, под. ред. Бориса Рыбакова (Москва: Наука, 1985), 298-363; Александр Медведев, «Оружие Великого Новгорода,» МИА 65 (1959): 121-191.

2 Володимир Бережинський, «Озброєння війська Київської Русі,» *Археологія* 2 (1998): 138-147; Володимир Бережинський, *Техніка бойового застосування давньоруського озброєння* (Київ, 2000); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Булава* (Київ, 1998); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Кистінь*. (Київ, 1997); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Сокира* (Київ, 1997); Володимир Бережинський, *Класифікація озброєння Київської Русі* (Київ, 1998); Святослав Терський, *Лучеськ. X–XV ст.* (Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006).

Б.О. Тимошук у своїх працях ввів у науковий обіг багатий фактичний матеріал, охарактеризував основні категорії озброєння місцевого населення, які були знайдені під час археологічних досліджень на місцевих пам'ятках³.

Під час досліджень сільської феодальної укріпленої садиби в с. Чорнівці був знайдений матеріал, який поповнив і конкретизував наші знання про рівень військової справи місцевого населення⁴.

Питаннями застосування зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення на теренах краю займався й автор, який класифікував цей вид озброєння, застосувавши типологію розроблену А.М. Кірпічником⁵.

Таким чином, видно, що проблема класифікації зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення стосовно досліджуваних теренів остаточно не вирішена і містить цілий ряд білих плям.

Тому, метою запропонованої статті є проведення типологічної класифікації видів зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення (сокири, булави, кистені), виявленої на території Північної Буковини, та яка зберігається в фондах Обласного краєзнавчого музею.

Виклад матеріалу. Однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону є озброєння, яке за своїм функціональним призначенням прийнято поділяти на зброю ударно-рубаючого та ударно-дроблячого типів застосування.

Ударно-рубаючою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, складали основний інструментарій січі. Перевага сокири була в тому, що її ударне поле було значно більше, ніж у меча, а скіс її лева компенсував ріжучий момент шаблі⁶. Цим видом зброї користувалися, в більшості своїй, піші ратники. Хоча вершники теж використовували сокири-чекани, особливо під час затяжного бою кінноти.

3 Борис Тимошук, *Давньоруська Буковина (X перша половина XIV ст.)* (Київ: Наукова думка, 1982).

4 Ігор Возний, *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.* (Чернівці: Рута, 1998); Сергій Пивоваров, «Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища,» у *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т.2 (Чернівці: Золоті литаври, 2001), 133-142.

5 Ігор Возний, *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст.*, ч. 2, «Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток» (Чернівці: Золоті литаври, 2009); Ігор Возний та Андрій Федорук, «Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Вехнього Прута та Середнього Дністра» *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка* 8 (2013): 53-64.

6 Бережинський, *Техніка бойового*, 29.

Фрагменти бойових сокир виявлено в Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті. Всі вони відносяться до універсальних. Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим вниз лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (Рис. 1, 1; Рис. 2, 1). Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до паска. За типологією А.М. Кірпи́чнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI–XIII ст.⁷ Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1) і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлені на ряді давньоруських пам'яток⁸. З Чорнівського городища походить сокира типу IV⁹. Такі сокири з опущеним лезом і виїмкою у домонгольський період були найпоширенішою формою.

Іншу сокиру (типу VA за А.М. Кірпи́чниковим) виявлено біля городища в с. Горбово та в Ленківцях на Пруті (Рис. 1, 2; Рис. 2, 2, 3)¹⁰. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст.¹¹ У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу B (за А.М. Кірпи́чниковим)¹² відноситься сокира із Слобідки (Рис. 1, 3; Рис. 2, 4)¹³ з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії їй відомі на Вологодщині й у Твері, а час побутування припадає на XI–XII ст., хоча найбільше подібних сокир використовували у XI ст.¹⁴

7 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 37.

8 Аркадій Козловський, *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* (Київ: Наукова думка, 1990), Рис. 25, 5; Мікалай Плавінскі, «Боаслаўскае Паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследавання», *МДАПВ* 14 (2010): 127, Рис. 14,1; Олександр Шекун та Олена Веремейчик, «Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус», у *Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)* (Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997), Рис. 33, 19; Георгій Штыхаў, «Курганы могильнык Ізбішча-Дзвінаса», *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. 16 (2008): 218, Рис. 148, 14; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV* (Chişinău: Universitas, 1994), Fig. 4, 1.

9 Сергій Пивоваров, «Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст.» *Археологічні студії* 3 (2008): 186, Рис. 3, 2; Кирпичников, «Древнерусское оружие», 29.

10 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 38; ЧКМ, Фонди, 12636–II–882.

11 Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Fig. 4, 6, 7.

12 Кирпичников, «Древнерусское оружие», Рис. 40.

13 ЧКМ, Фонди, 12225–II–684.

14 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 43, Табл. 11.

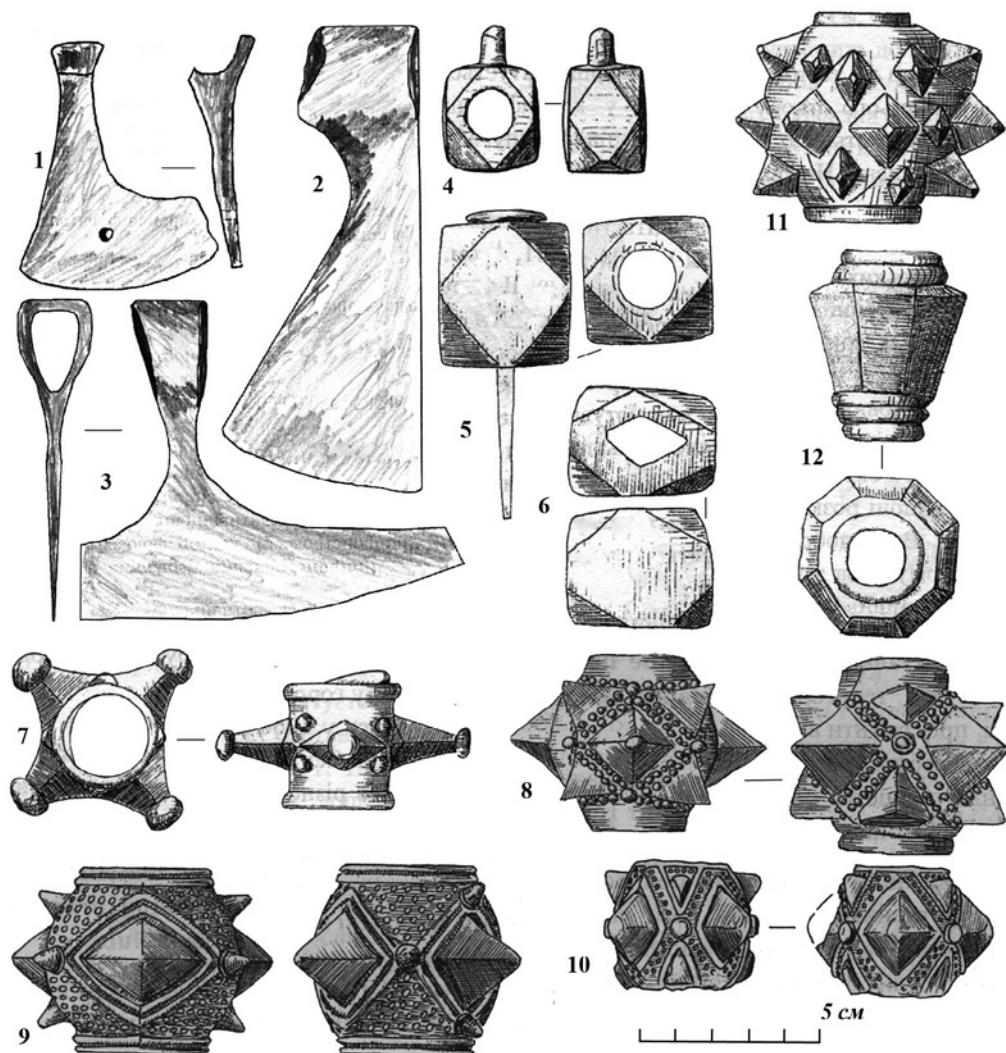

Рис. 1. Прорисовки зброї ближнього бою:

1, 4–7 – Чорнівка, 2 – Горбово; 3 – Слобода; 8, 11 – Василів; 9 – Черепківці; 10 – Галиця; 12 – Недобоївці (8, – за Б.О. Тимошук [1982, рис. 14, 3; 16, 10]; 1, 4 – за І.П. Возний [2009, рис. 7, 3, 6, 8, 14]; 2, 3, 9, 11 – ЧКМ Фонди; 5–7, 10, 12 – за С.В. Пивоваров [2012, рис. 1; 2]).

Про різноманітне вживання похідно-бойових сокир свідчать значні відсотки їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. «Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секучи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в руце»¹⁵. «Глебъ же вынемъ топоръ роста и»¹⁶ «наеха многажды на полкъ ихъ и бьяшеся единымъ топоромъ не имея страха въ души своеи и паде неколико от его»¹⁷. В основному, ця зброя використовувалася в пішому війську. Сокири цього типу були найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст.¹⁸ Аналогії їм відомі на багатьох давньоруських пам'ятках¹⁹.

Якщо брати співвідношення приналежності виявлених на досліджуваних теренах сокир до бойових і робочих то видно, що тип В був виключно бойовою сокирою, а IVA та VA – універсальними. Хоча за підрахунками на інших територіях переважали робочі сокири цього типу²⁰.

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи обушка дорівнює приблизно 6,6-14 кг, а для враження людини вона повинна становити не менше 8 кг²¹.

Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противника, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкі контузії і внутрішні переломи.

15 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей*, т. 1, «Лаврентьевская летопись» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 498.

16 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей*, т. 1, «Лаврентьевская летопись» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 181.

17 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей*, т. 1, «Лаврентьевская летопись» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 480.

18 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 37.

19 Василь Довженко, Володимир Гончаров, та Роман Юра, *Древньоруське місто Воїнь* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1966), Табл. VI, 24; Татьяна Никольская, «Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска)», *КСИА* 139 (1974): 34-42.

20 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 44, Табл. 12.

21 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 64.

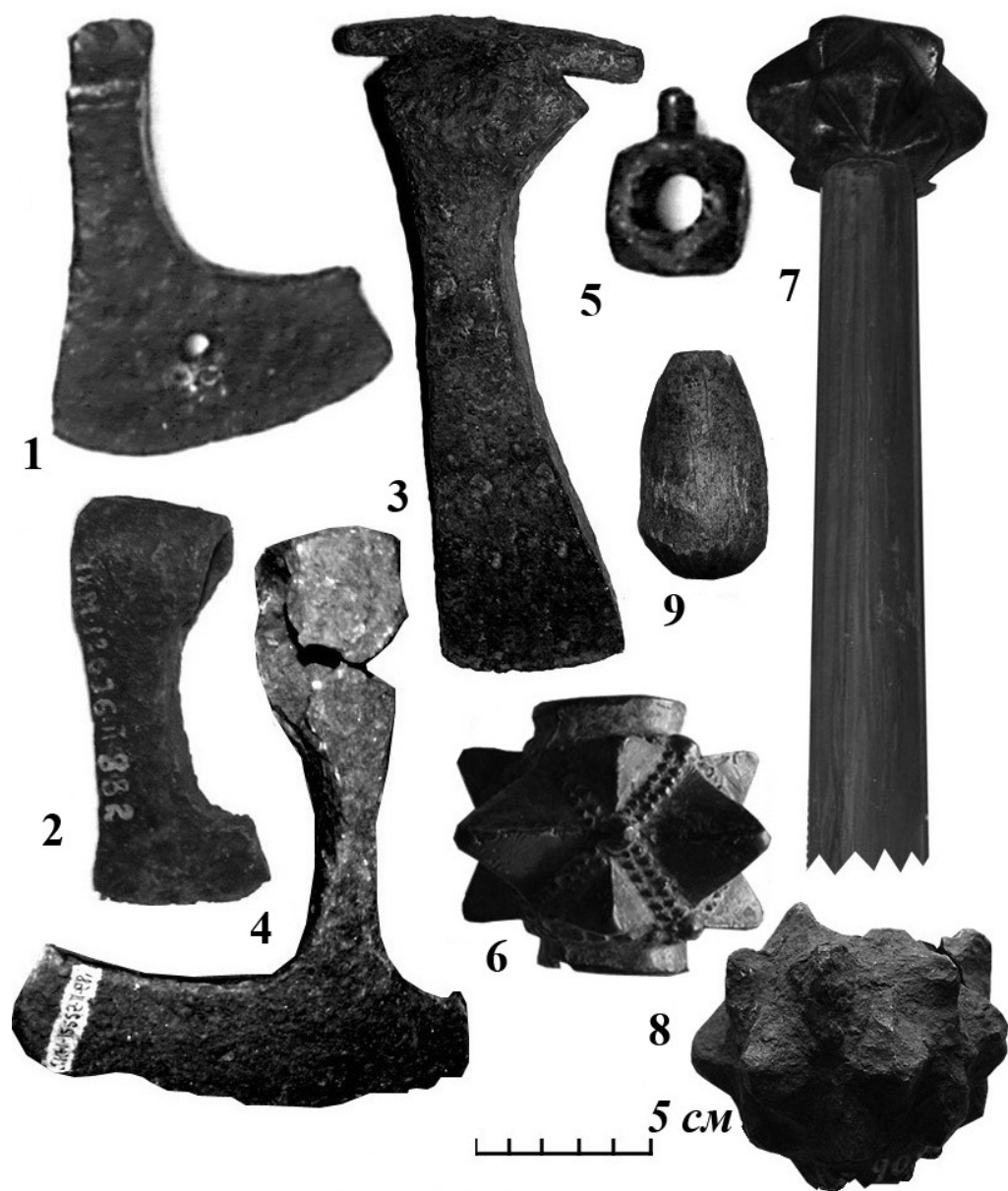

Рис. 2. Ударна зброя з фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею: 1, 5 – Чорнівка; 2 – Горбово; 3 – Ленківці на Пруті; 4 – Слобода; 6, 8 – Василів; 7 – Черепківці; 9 – Галич.

Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латинами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї були запозичені східними слов'янами у кочовиків у XI ст.²² На досліджуваних територіях знайдено шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) наверхів цього виду зброї²³. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали 4 пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні (Рис. 1, 4; Рис. 2, 5). Це так звана булава-клевець у якого шип показує напрям удару. Відносяться такі булави до типу ПА за А.М. Кірпи́чниковим і були досить поширеними серед воїнів²⁴.

Інші наверхів з Чорнівки і Галиці, мали форму куба з усіченими гранями. У них відсутній шип (Рис. 1, 5, 6). Такі залізні наверхів були найпростішим видом булав (тип II за А.М. Кірпи́чниковим). Ця зброя була поширеною в Давній Русі у XII–XIII ст.²⁵ Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували, в основному, прості рядові воїни. Така зброя з руків'ям до 50–60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Галицька знахідка дає можливість простежити систему кріплення булави до руків'я. Для цього використовувався цвях з пласкою шляпкою, який вбивався в деревко на глибину 4,5 см розклинаючи його²⁶. Аналогічний спосіб кріплення булави до руків'я простежений у Новгороді на Троїцькому розкопі, Золотарівському городищі²⁷. Булави цього типу знайдені на Райковецькому горо-

22 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 48.

23 Возний, *Чорнівська феодална укріплена садиба*, 99; Пивоваров, «Нові знахідки», Рис. 1, 19; Сергій Пивоваров, «Металеві наверхів булав з давньоруських пам'яток Буковини», *Вісник національного університету «Львівська політехніка», серія «Держава та армія»* 724 (2012): 34.

24 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 48.

25 Кирпичников и Медведев, «Вооружение», Табл. XXV, 3.

26 Пивоваров, «Металеві наверхів», 33.

27 Александр Артемьев и Петр Гайдуков, «Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде» (Материалы научной конференции «Новгород и Новгородская земля», Новгород, Январь 24–26, 1995), *История и археология* 9 (1995): 206, Рис. 2; 4. Рис. 82; Геннадий Белорыбкин, *Золотаревское поселение* (Санкт-Петербург–Пенза: Издательство ПГПУ, 2001), Рис. 82.

дищі, Дорогобужі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії²⁸.

У літописному Василеві виявлено пустотілу залізну булаву, яка мала форму кулі з шипами на поверхні. Діаметр отвору, куди вставлялося руків'я становив 2,5 см²⁹. У давнину, для посилення удару, порожнина заливалася свинцем, але в результаті того, що булава побувала у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні навершя відносяться до типу ПА і датуються XII – першою половиною XIII ст.³⁰ Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах південної та південно-західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо³¹.

Своєрідним типом виступає залізна булава виявлена С.В. Пивоваровим у рові Чорнівського городища. Це навершя циліндричної форми із чотирма, хрестоподібно різко виступаючими назовні, шипами, що закінчуються кульками (Рис. 1, 7)³². По боках шипів розташовано вісім невеликих декоративних виступів. Булава кріпилася до руків'я як і в попередньому випадку за допомогою цвяха. Такий тип навершів, на думку автора знахідки, є продовженням еволюційного розвитку бронзових булав із чотирма центральними шипами. Він датує знахідку першою половиною XIII ст.

Цікавою є інша знахідка із городища в Недобойвцях. Це залізне навершя у формі усіченого восьмигранника з поздовжнім отвором (Рис.1, 12)³³.

28 Володимир Гончаров, *Райковецьке городище* (Київ : Вид-во АН УРСР, 1950), 95, Табл. XII, 12-14; Медведев, «Оружие Великого Новгорода», 137, Рис. 7, 3; Татьяна Никольская, *Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв.* (Москва: Наука, 1981), Рис. 95, 8; Богдан Прищеп, *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* (Рівне : ПП ДМ, 2011), Рис. 161,2; Эльвира Шноре, *Асотское городище* (Рига: Зинатне, 1961), Табл. X, 22; Роман Юра, «Древній Колодяжин,» *АП УРСР* 12 (1962): 117, Табл. 1, 5; Radosław Liwoch, «Buławy z zachodniej Ukrainy» *Acta Militaria Mediaevalia* II (2006): 67–78; Arkadiusz Michalak, «Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich» *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* 571 (2006): С. 55, Рис. 6.

29 ЧКМ, Фонди, 12679–II–909.

30 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 61–62.

31 Медведев, «Оружие Великого Новгорода», 138; Ярослав Пастернак, *Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр.* (Івано-Франківськ: Плай, 1998), С. 234. Рис. 70, 24; P. Petrović и S. Jovanović, *Kulturno blago knjaževačkog kraja: arheologija* (Belgrade: “Тipografik”, 1997), 124, Рис. 9; Борис Рыбаков *Ремесло Древней Руси* (Москва: Изд-во АН СССР, 1948), 249, Рис. 52.

32 Пивоваров, «Металеві навершя», 34.

33 Пивоваров, «Металеві навершя», 33.

За матеріалом виявленим у розкопі автор знахідки датує булаву XII – початком XIII ст. Аналогій цій знахідці поки не виявлено і вона не вписується у типологію А.М. Кірпи́чнікова. Можливо вона відноситься до ранніх форм перначів поширених у монголо-татар.

Свого розквіту виробництво булав досягло у XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави³⁴. Відливалися вони за восковою моделлю в двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерними для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з Черепківців та літописних Васи́лева і Кучелміна.

Перша, у вигляді куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами, виготовлена з бронзи (що трапляється досить рідко)³⁵. Висота її становить 3,8 см, ширина – 6 см, внутрішній діаметр – 2, 3 см (Рис. 2, 7). За своїми параметрами цю знахідку можна віднести до типу I за А.М. Кірпи́чниковим та І.Л. Измаїловим³⁶. У публікації С.В. Пивоварова «Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини» подано малюнок булави, який не відповідає дійсності. Автор відніс її до типу III³⁷. Аналогічні знахідки датовані XII – першою половиною XIII ст. відомі на багатьох пам'ятках Давньоруської держави, Північного Кавказу, Дунайської Болгарії тощо³⁸.

Булава із Васи́лева має чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами³⁹. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як вважає А.М. Кірпи́чников, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і, за

34 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 48.

35 ЧКМ, Фонди, 12679–II–913.

36 Искандер Измаилов, *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в.*, (Казань-Магадан, 1997), 97; Кирпичников, «Древнерусское оружие», 48.

37 Пивоваров, «Металеві навершя», Рис. 1, 2.

38 Владимир Гусьнин, «Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области», *Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов*. 1 (2009): 153-158; Веселин Парушев, «Боздугани от музея в Дробич», *Археология* 3-4 (1998): Рис. 11, 3; Прищеп, *Дорогобуж на Горині*, 28, Рис. 17, 7; Василь Якубовський, «Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи», *Археологічні студії* 4 (2010): 264, Рис. 5, 9; Jerzy Kuśnierz, «Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych», *Acta Milinaria Medievalia* I (2005), Tabl. IV, 33.

39 ЧКМ, Фонди, 12232–II–693.

розробленою ним класифікацією, належить до типу IV⁴⁰. Подібна булава цього ж типу була виявлена С.В. Пивоваровим у літописному Кучелміні (ур. Галиця)⁴¹. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де виявлена бронзоліварна майстерня для їхнього виробництва⁴². С.В. Пивоваров припускає місцеве виробництво у літописому Кучелміні⁴³. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі тощо⁴⁴.

Ударною зброєю ближнього бою були обушки (кистені). Вони прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Обушками користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники (Рис. 2, 9). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст.⁴⁵ У краєзнавчому музеї зберігається фрагмент кістяного обушка переданий з Галича⁴⁶. Він яйцеподібної форми з поздовжнім отвором, куди вставлявся залізний стрижень з петлею для кріплення паса. Такі кистені відносяться до типу 1 за А.М. Кіричниковим і датуються досить широко: X–XIII ст.⁴⁷ Аналогії таким знахідкам широко відомі у Східній Європі⁴⁸.

40 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 52.

41 Пивоваров, «Металеві наверхня», 33.

42 Михаил Каргер, *Древний Киев* т.1 (Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958), 380, Рис. 82.

43 Пивоваров, «Металеві наверхня», 33.

44 Гончаров, *Райковецьке городище*, 95, Табл. XI, 7, 8; Сергій Маярчак, *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я* (Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006), 84, Табл. 1,26; Никольская, *Земля вятичей*, Рис. 95, 2; Валентин Седов, «Сельские поселения центральных районов Смоленской земли,» *МИА* 92 (1960): 111, Рис. 56; Святослав Терський, *Княже місто Володимир* (Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010), 221, Рис. 140.

45 Кирпичников и Медведев, «Вооружение», 311.

46 ЧКМ, Фонди, 6770–II–410.

47 Кирпичников, «Древнерусское оружие», 59.

48 Марина Сергеева, «Сліди косторізного виробництва у кварталі E7 (Київ, Поділ)» *Наукові записки української історії. Збірник наукових статей* 23 (2009): 30, Рис. 1, 3; Piotr N. Kotowicz, «Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski,» *Acta Militaria Mediaevalia* II (2006), Rys. 2.

Висновки. Проаналізовані зразки булав демонструють, що озброєння давньоруського населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Артемьев А.Р., Гайдуков П.Г. Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология: материалы научной конференции* (Новгород, 24-26 января 1995 г.). Новгород, 1995. Вып. 9. С. 202–206.
- Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение : монография. Санкт-Петербург–Пенза : Издательство ПГПУ, 2001. 200 с.
- Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Кистінь : монографія. Київ, 1997. 36 с.
- Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Сокира : монографія. Київ, 1997. 157 с.
- Бережинський В.Г. Класифікація озброєння Київської Русі : монографія. Київ, 1998. 50 с.
- Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі. Археологія. 1998. № 2. С. 138-147.
- Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Булава : монографія. Київ, 1998. 70 с.
- Бережинський В.Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння : монографія. Київ, 2000. 230 с.
- Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба ХІХІІІ ст. : монографія. Чернівці: Рута, 1998. 154 с.
- Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток : монографія. Чернівці : Золоті литаври, 2009. 568 с.
- Возний І.П., Федорук А.В. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Вехнього Прута та Середнього Дністра. Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. 2013. Вип. 8. С.53-64.
- Гончаров В.К. Райковецьке городище : монографія. Київ : Вид-во АН УРСР, 1950. 219 с.
- Гусынин В.А. Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области. Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов. Пенза : ГУМНИЦ, 2009. Вып. 1. С. 153-158.
- Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. Київ : Вид-во АН УРСР, 1966. 148 с.
- Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. : монография. Казань-Магадан, 1997. 214 с.
- Каргер М.К. Древний Киев : монография. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. 580 с.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. САИ. 1966. Вып. Е1-36. 146 с.
- Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение / Древняя Русь. Город, замок, село / под. общ. ред. Б.А. Рыбакова. Москва : Наука, 1985. С. 298–363.

- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1990. 184 с.
- Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва : Языки славянской культуры, 1997. 496 с.
- Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.
- Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода. МИА. 1959. № 65. С. 121–191.
- Никольская Т.В. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска). КСИА. 1974. Вып. 139. С. 34–42.
- Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. Москва : Наука, 1981. 296 с.
- Парушев В. Боздугани от музея в Дробич. Археология. Кн. 3-4. София, 1998. С. 67–72.
- Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 1998. 348 с.
- Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці : Золоті литаври, 2001. Т. 2. С. 133–142.
- Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. Археологічні студії. 2008. Вип. 3. С. 180–199.
- Пивоваров С.В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава та армія». – Львів: Вид-во Львівської політехніки. 2012. № 724. С. 31–35.
- Плавінські М. Боаслаўскае Паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў. МДАПВ. 2010. Вип. 14. С. 114–134.
- Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. : монографія. Рівне : ПП ДМ, 2011. 250 с.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси : монографія. Москва : Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
- Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли. МИА. 1960. № 92. 158 с.
- Сергеева М. Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ). Наукові записки української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 29–34.
- Терський С.М. Лучеськ. X–XV ст. : монографія. Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
- Терський С.В. Княже місто Володимир : монографія. Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
- Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X перша половина XIV ст.) : монографія. Київ : Наукова думка, 1982. 206 с.
- ЧКМ. Фонди.
- Шекун О.В., Веремійчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. Південноруське село IX–XIII ст. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. С. 69–99.
- Шноре Э. Асотское городище : монографія. Рига : Зинатне, 1961. 236 с.
- Штыхаў Г.В. Курганы могильнык Ізбішча-Дзвінаса. Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск : ДНУ «Інстытут гістрыі НАН Беларусі», 2008. Вып. 16. 249 с.

- Юра Р.О. Древній Колодяжин. АП УРСР. 1962. Т. 12. С. 57–130.
- Якубовський В. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи. Археологічні студії. Київ–Чернівці : Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 255–266.
- Kotowicz P. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok. 2006. S. 51–66.
- Kuśnierz J. Militaria z Czeramna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok. 2005. S. 115–132.
- Liwoch R. Buławy z zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok. 2006. T. II. S. 67–78.
- Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2006. № 571. С. 48–74.
- Petrović, P., Jovanović, S. Kuljturno blago knjaževačkog kraja: arheologija. Belgrade: “Tipografik”, 1997. 152 s.
- Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. Chişinău : Universitas, 1994. 495 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП УРСР — Археологічні пам’ятки УРСР, Київ.
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии, Москва.
- МДАПВ — Матеріали досліджень з археології Поділля та Волині, Львів.
- МИА — Материалы и исследования по археологии, Москва.
- САИ — Свод археологических источников, Москва, Ленинград.
- ЧКМ — Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Чернівці.

Відомості про автора. *Возний Ігор Петрович*, доктор історичних наук, професор кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.

About Author. *Ihor Vozny*, Doctor of History, professor Chair of cultural studies, religious studies and theology Yurii Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine), e-mail: www.voznyj.igor@gmail.com.